

Дорошенка до В'ячеслава Липинського від 1 листопада 1923 р.: «В моїх споминах ... нема ніякої потреби оголошувати мої тодішні жалі й сумніви... масштаб моїх споминів такий, що не можна занадто багато місця давати окремим справам, щоб не порушувати пропорції. Та й не хочеться надавати своїй книзі характеру якоїсь апології, я цілком згожуюсь з словами Вашого... листа, що нам нема в чому виправдуватися, бо ми чесно працювали для добра свого краю» [6, с. 65].

І сьогодні, гортаючи сторінки історії минулого століття, ми ще більше переконуємось у непохитних істинах: чесно працювати для добра людей, для добра своєї країни – таким повинно бути кредо кожного українця.

Список літератури

1. Винар Любомир. Дмитро Дорошенко 1882–1951. Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто: Укр. іст. тов-во, 1983. 44 с.
2. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. 104 с.
3. Дорошенко Дмитро. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). Київ: Темпора, 2007. 272 с.
4. Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Київ: Темпора, 2007. 632 с.
5. Енциклопедія історії Української революції 1917–1921 рр. Зош. 3. Науково-довідкове видання. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2023. 154 с.
6. Липинський В. Архів. Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / ред.: Іван Коровицький. Філадельфія, Пенсильванія, 1973. 496 с.
7. Осташко Т. Дорошенко Дмитро Іванович. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2. 528 с. С. 455–456.
8. Список населенных мест Волынской губернии. Житомир: Волын. губерн. Тип., 1906. 224 с.

УДК 94:614.3](477.8)"1914/1918"

Василь Денисюк

ВОДА ТА ВИВІЗ ВІДХОДІВ ЯК ЧАСТИНА САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ У МІСТАХ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В 1914–1918 РР.

Вступ. Постачання води до міст заодно з вивозом відходів є однією з основ нормального функціонування міст. У період кінця ХІХ – початку ХХ ст. створено умови для суттєвого покращення ситуації щодо цих питань. Проте Перша світова війна створила низку нових викликів для міст Західної Волині. Дослідження цієї теми отримало актив-

ніший запит в істориків у попередні роки. Вона є ключем для розуміння багатьох процесів розвитку міст, тому цю проблему вивчали як українські вчені [1; 14], так і закордонні [16; 17].

Основна частина. Доступ до води мав першочергове значення для розвитку санітарного стану міста, оскільки через воду відбувалося поширення багатьох інфекційних захворювань (дизентерія, черевний тиф, холера). Як засвідчили деякі дослідження, дитяча смертність могла бути в чотири рази вищою в тих сім'ях, які користувалися річковою водою, у порівнянні з тими, що мали доступ до артезіанських колодязів [14, с. 58–59].

Водопостачання зазнало суттєвих змін напередодні та в роки війни. При цьому були як позитивні зрушення, так і негативні. За офіційною інформацією, на початку ХХ ст. кожне місто Волинської губернії, за винятком Житомира, забезпечувалося питною водою, передусім, із річок, які протікали через місто. Лише чотири з 12-ти повітових міст забезпечувалися, окрім річкової, ще й водою з колодязів [2, с. 100]. У середині – другій половині ХІХ ст. стрімко розширювалися знання про те, наскільки важлива якість води для недопущення епідемій. Проте активно використовувати ці знання в українських містах почали тільки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що загалом відповідало й загальноєвропейським тенденціям [14, с. 55]. Утім, мешканці міст і надалі отримували воду для пиття від водовозів, які поставали свій товар із річок.

Правила постачання річкової води були досить прості для цього. Відповідно до постанови Луцької міської думи від 20 травня 1903 р., візники води повинні були фарбувати днища бочок, якими постачали воду для питання, зеленою фарбою, а посередині днища позначати білим номер бочки. При цьому воду для пиття можна було брати тільки в спеціально визначених управою місцях. Якщо постачали воду для господарських потреб, то їх не зафарбовували й брали воду з інших місць забору. Постачання води повинно було здійснюватися щодня, у тому числі в християнські та іудейські свята. Регулювання включали також торгівлю худобою, сіном, соломом, дровами «і взагалі місцевими товарами» [3, арк. 14–14 зв., 33].

Важливі зміни в містах Західної Волині почали відбуватись у 1910-х рр. Станом на 1912 р. у Рівному вже був артезіанський колодязь та водонапірна вежа [13, арк. 5–6 зв., 9]. У Дубно артезіанський колодязь теж функціонував напередодні війни [10, арк. 138]. У Луцьку три такі колодязі з'явилися у вересні 1914 р., що пов'язано з величезною кількістю солдатів, які рухалися через місто [4, арк. 128–128 зв.]. Проте певна частина населення міста і далі продовжувала вживати річкову воду, незважаючи на те, що результати аналізів визнали її непридатною для пиття [8, арк. 73–74]. Це ж стосується й інших міст [10, арк. 162–163].

Від самого початку війни військове командування, що перебрало на себе більше повноважень в усіх сферах управління в прифронтових регіонах, звернуло особливу увагу на стан вивезення сміття та відходів. У серпні 1914 р. київський генерал-губернатор Ф. Трепов видав постанову про дотримання як приватними домогосподарствами, так і державними установами певних санітарних умов: заборону розповсюдження сміття й нечистот на вулиці та джерела, канали й річки, установа ящиків чи ям для нечистот у кожному господарстві. Також були визначені штрафи та інші покарання за недотримання цих вимог [1, с. 173]. У терміновому порядку міські управи поширили вимогу провести чистку й дезінфекцію у дворах будинків вигрібних ям і туалетів, а також організували прибирання на головних майданах та вулицях міст. Також сформовано санітарно-вико-

навчі комісії, але основний тягар прибирання за публічним простором (вулиці, майдани) покладено на господарів найближчих будинків. Саме вони відповідали за чистоту прилеглих тротуарів та проїжджої частини [10, арк. 318, 346 зв., 348].

У цей час у багатьох європейських країнах будувалися міські каналізації, що в комплексі з іншими факторами позитивно впливало на зменшення загроз від багатьох епідемій [17, р. 257–262]. Утім, централізовані міські каналізації напередодні Першої світової війни були побудовані лише в кількох українських містах, які могли виділити великі кошти. Волинські міста не входили до таких. Тому головним засобом вивезення сміття й відходів були асенізаційні обози. По суті, це були вози, запряжені кіньми, на яких розміщували великі бочки для сміття. На межі XIX – на початку XX ст. багато міст імперії намагалися вибудувати таку систему збору сміття. Асенізаційні обози потребували досить великих коштів, особливо якщо йшлося не тільки про механічний збір сміття (могло бути з пневматичним насосом), але й дезінфекцію. До того, як міська влада брала на себе цю функцію, функціонували приватні асенізаційні обози. У зв'язку з дороговизною, навіть найбільшим українським містам не завжди вдавалося справлятися з вимогами часу. Скажімо, Харків мав деякий час у 1890-х рр. асенізаційний обоз, що включав 10 бочок, але в 1899 р. міська управа ліквідувала його через дороговизну. Проте вже в 1911–1912 рр. знову змушена була відновити його роботу вже в більшому масштабі (43 бочки), бо місто швидко зростало й потребувало санітарного забезпечення. Окрім того, часто приватні асенізаційні обози замінювали або доповнювали роботу міських [15, с. 54].

Станом на 1904 р. волинські міста, за винятком Житомира, ще не мали налагоджених загальноміських систем асенізаційних обозів. Сміття вивозилося возами без дезінфекції або ж залишалося на місцях у вигрібних ямах. При цьому в сусідніх Київській та Подільській губерніях асенізаційні обози вже активно впроваджували в повітових містах [2, с. 100]. Заслугує на особливу увагу теза Д. Пешкова про те, що в подальшому, коли збільшувалося використання води в містах, у тому числі через упровадження водогонів, зростало й навантаження на асенізаційні системи міст. Тому поява артезіанських свердловин не завжди лише позитивно позначалося на санітарному стані міст [14, с. 57].

Під час війни проблема вивозу сміття суттєво загострилась у містах, що були близькими до фронту й були логістичними центрами для армій. Під час перебування в Рівному члена імператорської сім'ї в кінці 1914 р. він відзначив потребу розв'язання цієї проблеми. Самі члени міської думи відзначали, що через тісноту будинків і близькість військових дій «усі нечистоти, у тому числі й екскременти, в нічний час звалюють на вулиці, через що з приходом весни обов'язково можуть з'явитися епідемічні захворювання». Потрібно відзначити, що висипний тиф викликається бактерією, що передається через питну воду або їжу, забруднену фекаліями інфікованих людей, тому проникнення відходів людей у ґрунтові води за згаданих умов було особливо небезпечним. Винятково гостро постало питання по центральній частині Рівного, де проживало бідне єврейське населення. Це спонукало міську думу шукати кредит на 19,8 тис. рублів для облаштування асенізаційного обозу [9, арк. 65–66 зв.; 17, р. 252].

У Дубно міська влада підняла питання виділення 5,1 тис. руб. на асенізаційний обоз у березні 1915 р., відзначаючи величезну кількість солдатів російської армії, які рухалися в обох напрямках. Станом на червень 1915 р. тут тимчасово розміщувався штаб командуючого арміями Південно-Західного фронту, що теж спонукало до активніших заходів

щодо боротьби з антисанітарією. У липні 1915 р. необхідні кошти отримано й міська влада вирішила закупити у Варшаві пневматичний насос, три залізні бочки, шість коней та деякі інші необхідні елементи, але, очевидно, подальша евакуація російської влади через наступ австрійських військ зірвав ці заходи [11, арк. 78, 197–197 зв., 222–222 зв.], оскільки в червні 1916 р. після повернення російської влади до Дубна міська влада просила в губернатора коштів на пневматичний насос і супутні витрати [12, арк. 7–8].

Подібним чином через перебування в Луцьку штабу Особливої армії та низки інших військових структур містом був закуплений пневматичний насос для асенізаційного обозу в 1916 р. [5, арк. 10–14]. Утім, подальші умови 1917–1918 рр. створили ситуацію катастрофічну для санітарної ситуації. У зв'язку з цим, асенізаційний обоз не міг справитися з навантаженням. У травні 1918 р. для вивезення сміття використовували 23 підводи, але коштів для фінансування цього не було, тому міська управа змушена була позичати кошти в приватних осіб [8, арк. 49–49 зв.].

Стосовно ефективності боротьби з антисанітарією австрійської влади, яка контролювала Ковель і Володимир від 1915 р., є суперечливі свідчення. З одного боку, В. Герасимов оцінює їх високо. У містах учасно очищували вигрібні ями, суворо карали за викидання сміття в недозволених місцях [1, с. 174]. Водночас міська влада в Дубно після повернення до міста в червні 1916 р. засвідчила повну протилежність – вигрібні ями були переповнені, що вимагало термінової уваги. З іншого боку, це могло бути лише приводом для запиту в губернатора на 6,8 тис. руб. на купівлю пневматичного насоса [12, арк. 7–7 зв.].

У низці прифронтових міст ситуація погіршувалась у зв'язку з перебуванням тут великої кількості біженців і військових. Волинські міста були для біженців переважно пунктами, через які вони проходили далі на схід. В окремі періоди 1914–1915 рр. щодня через Рівне проходило до 30 тис. біженців [18, с. 21]. Водночас певна їх частина залишалася принаймні тимчасово тут. У грудні 1917 р. в Луцьку проживало понад п'ять тисяч біженців, що становило понад 25 % довоєнного населення міста (разом 25 тис. людей) [7, арк. 109–109 зв.]. У жовтні 1918 р. населення міста зросло до 32 тисяч людей [8, арк. 73–74]. Зважаючи на те, що це була загальна тенденція для всіх волинських міст, такі зміни мали вкрай негативні наслідки для розвитку антисанітарії в них. Крім того, у Луцьку перебував штаб Особливої армії з літа 1916 р., що зумовило збільшення кількості сміття на вулицях міста. Для вичищення колодязів, берегів річок, вигрібних ям міською управою виділено 4,4 тис. руб. [6, арк. 12–12 зв.].

Зростання чисельності біженців і солдатів, які проживали хоча б тимчасово в Луцьку, негативно впливало на якість води, оскільки в таких випадках збільшення кількості людей призводило до підвищення навантаження на вигрібні ями. Рідини з них більше проникали в ґрунтові води, а це, своєю чергою, призводило до більшого забруднення питної води [14, с. 57].

Ситуація суттєво погіршилася від зими 1917–1918 рр. Відсутність фінансування, порушення попередніх зв'язків призвели до падіння авторитету влади. Восени 1917 р. багато солдатів із фронту самовільно переїхали до міст на зимування, але фураж не поставчався. Через це близько 4 тис. коней померли в Луцьку ще в грудні 1917 р. Начальник повітової міліції писав у січні 1918 р. про те, що трупи коней розкладаються посеред вулиць. Увесь подальший 1918 р. санітарна ситуація в Луцьку не могла стабілізуватися. Кошти, які були потрібні для вивезення трупів коней і сміття та для мінімального функ-

ціонування медичної системи, не виділялися. У зв'язку з цим поширилася епідемія тифу [8, арк. 3, 49–49 зв.].

Висновки. Загалом, постачання води до міст Західної Волині зазнало суттєвих змін напередодні та в роки війни. Ключовою трансформацією була побудова артезіанських колодязів. Така вода набагато краща для пиття, ніж річкова, яку значна частина населення міст продовжувала вживати. Водогінна система не розвивалася в роки війни, тому система водовозів продовжувала функціонувати. Зростання споживачів води, передусім за рахунок біженців і військових, спричинило суттєве збільшення навантаження на вигрібні ями. У зв'язку з важливістю питання для епідеміологічної ситуації воно актуалізувало проблему збільшення асенізаційних обозів і закупівлі пневматичних насосів і допоміжного спорядження для них. Тому, незважаючи на катастрофічну нестачу коштів, у роки війни вони з'явилися щонайменше в Луцьку, Рівному та Дубні.

Список літератури

1. Герасимов Т. Санітарні проблеми міст Волинської губернії в 1914–1917 рр. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 172–174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2015_10_63.
2. Города России в 1904 году. Центральный статистический комитет. Санкт-Петербург, 1906. 1788 с.
3. ДАВО. Ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр. Оп. 1. Спр. 543. Переписка з Волинським губернським присутством і постанови Луцької міської думи про освітлення м. Луцьк і про дотримання ветеринарно-санітарних правил, 1903–1908 рр., 459 арк.
4. ДАВО. Ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр. Оп. 1. Спр. 1318. Постанови Луцької міської думи, 1914 р., 164 арк.
5. ДАВО. Ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр. Оп. 1. Спр. 1582. Переписка з волинським губернатором про облаштування в місті Луцьк асенізаційного обозу, 1916 р., 21 арк.
6. ДАВО. Ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр. Оп. 1. Спр. 1584. Постанови Луцької міської думи, 1916 р., 53 арк.
7. ДАВО. Ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр. Оп. 1. Спр. 1629. Переписка з луцьким повітовим комісаріатом про організацію третьої міліцейської дільниці в м. Луцьк. Постанови Луцької міської думи і резолюції про формування та ліквідацію революційної влади в м. Луцьк. Декларація об'єднаних українських соціалістів м. Луцьк та інше, 1917 р., 135 арк.
8. ДАВО. Ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр. Оп. 1. Спр. 1648. Переписка з начальником Луцької повітової міліції про санітарну очистку м. Луцьк. Оголошення про організацію санітарно-очишувального транспорту і обов'язкові постанови міської думи про дотримання санітарних правил, 1917–1919 рр., 100 арк.
9. ДАРО. Ф. 165. Рівненська міська управа, 1874–1918 рр. Оп. 1. Спр. 28. Журнали чергових зібрань Рівненської міської думи, 1915 р., 160 арк.
10. ДАРО. Ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління, 1894–1895 рр., 1900–1916 рр. Оп. 1. Спр. 12. Журнали зборів міських уповноважених за 1914 р., 542 арк.
11. ДАРО. Ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління, 1894–1895 рр., 1900–1916 рр. Оп. 1. Спр. 13. Журнали Дубенських зборів міських уповноважених за 1915 р., 272 арк.

12. ДАРО. Ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління, 1894–1895 рр., 1900–1916 рр. Оп. 1. Спр. 14. Журнали Дубенського зібрання міських уповноважених за 1916 р., 202 арк.
13. ДАРО. Ф. 616. Рівненська міська дума, 1912–1915 рр. Оп. 1. Спр. 1. Журнали чергових зборів додаткових кошторисів прибутків і видатків міста Рівне, 1912 р., 25 арк.
14. Пешков Д. Якість питної води та доступ до неї в Полтаві XIX – початку XX ст. *City: History, Culture, Society*. 2023. № 16(2). С. 52–66. URL: <https://doi.org/10.15407/mics.2023.02.052>.
15. Робак А., Демочко Г. Створення харківської міської лікувально-санітарної організації як впливовий чинник поліпшення якості життя містян наприкінці XIX – на початку XX століть. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2024. Т. 33. № 1. С. 49–59. DOI: <https://doi.org/10.15421/272406>.
16. Abellán J. Water supply and sanitation services in modern Europe: developments in 19th–20th centuries. *XII International Congress of the Spanish Association of Economic History* (University of Salamanca, 2017). № 12. P. 1–17. URL: https://www.academia.edu/3453-3153/Water_supply_and_sanitation_services_in_modern_Europe_developments_in_19th_20th_centuries.
17. Floris J., Staub K. Water, sanitation and mortality in Swiss towns in the context of urban renewal in the late nineteenth century. *The History of the Family*. 2019. 24(2). P. 249–276. DOI: <https://doi.org/10.1080/1081602X.2019.1598460>.
18. Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. 238 s.

УДК 94(477.82+438)"1919"

Сергій Янішевський

ПОДІЇ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 1919 Р. НА ТЕРЕНАХ РОЖИЩЕНЩИНИ

На теренах Рожищенщини (межі колишнього Рожищенського району, сьогодні – Копачівська, Доросинівська та Рожищенська громади) бойові дії польсько-української війни тривали з кінця січня до кінця травня 1919 р.

30–31 січня 1919 р. польські війська з півночі відтіснили українські сили до Рожищ, водночас ведучи наступ і на західному напрямку від Ковеля. У середині лютого 1919 р. польсько-український фронт стабілізувався на лінії річки Стохід. Сутички відбувалися в районі Переспи та Доросинь. Поляки захопили залізничну станцію в Переспі [3, с.143]. 27 березня 1-, 2- і 3-й Сірі полки та 2-га батарея гарматного полку новоприбулої Сірової дивізії вирушили в Рожище й увійшли до складу Ковельської групи. Уранці 28 березня